

Erdélyi Gabriella: Szökött szerzetesek. Erőszak és fiatalok a késő középkorban

Libri Kiadó, Budapest, [2011]. 296 o.

Évszám nélkül jelent meg Erdélyi Gabriella új könyve, a katalógusok [2011]-gyel szerepeltetik. Sok neves előfutarához hasonlít ebben, de nekem főleg Zoványi Jenő [1922]-jegyű alapműve ugrik be párhuzamként, *A reformáció Magyarországon 1565-ig*. Jó esély van rá, hogy Erdélyi Gabriella monográfiáját is használják majd az utánunk felnövő nemzedékek.

Megjelent közleményei alapján a szerzőnő 2003 óta foglalkozik¹ – részben egy Bolyai-ösztöndíj, részben OTKA-kutatások keretében – a Vatikáni Levéltár Sacra Poenitentiaria Apostolica hivatali irataival. Szokatlan önmérséklettel nem emel be semmit korábban közzétett eredményeiből a mostani kötetbe, hanem a hivatal-, irat- és kutatástörténeti kérdéseknél egyszerűen a régi cikkek föllapozására biztatja olvasóját (210.: 14–15. jz.). Ez ugyan kényelmetlen a közönség számára, de szerzői oldalról kétségtelenül elegáns megoldás.

Az iratanyag 1983-ban vált kutathatóvá, ekkor lett egyértelművé, hogy a kérelmezők megbízásából kúriai jegyzők által megfogalmazott és a másolati kötetekben fennmaradt hosszabb-rövidebb, hol rendkívül sztereotip, hol egyedien megfogalmazott és életközeli elbeszélések nem a lelkiismeret és lelkigondozás területéhez tartozó, a gyónási titok hatálya alá eső vallomások, hanem az egyházi bíróságok nyilvános működésének termékei, ahogy a rájuk adott válasz sem vallási értelemben vett feloldozás, hanem az elkövetett tettek egyházi következményei alól történő felmentés. A regisztrumkötetek nyilvánossá válása óta főleg az észak-európaiak és a németek járnak elől saját kérvényeik közzétételében, valamint kereszt- és hosszmetzeti összehasonlító vizsgálatok folytatásában (210.: 13–14. jz.). Ezekkel Erdélyi Gabriella munkája nyilvánvalóan lépést tart, hiszen az említett OTKA-kutatás a magyarországi szövegek kiadására is kiterjed.

Mellbevágó felismerése az olvasónak, főleg ha eddig nem találkozott Csukovits Enikő rokon témájú kutatásaival,² mekkora tömegben és milyen anyagi áldozatok árán keresték fel a többnyire közrendű kérelmezők a pápai hivatalt. Erdélyi Gabriella hangsúlyozza, hogy nem kényszer, jogi vagy vallási kötelezettség

1 *Erdélyi Gabriella*: A „Sacra Poenitentiaria Apostolica” hivatala és magyar kérvényei a 15–16. században. Levéltári Közlemények 74. (2003) 1–2. sz. 33–57.; 76. (2005) 1. sz. 63–103.

2 *Csukovits Enikő*: Középkori magyar zarándokok. História–MTA TTI, Bp., 2003. (História Könyvtár. Monográfiák 20.).

indította őket erre, hanem saját szabad elhatározásukból jártak el így, mivel érdekeik érvényesítésében a pápai felmentés, illetve a személyes római megjelenés jó stratégiának, hatásos fegyvernek tűnt (211.: 19–20., 23–24., 28. jz.).

Az alcím két fő téma köré csoportosítja a Magyarországról másfél évszázad folyamán érkezett majd' háromezer feloldozási kérelem problémáit: erőszak és fiatalság. Az előbbi, az erőszak témája egyből szemébe ötlük a forrásanyag kutatóinak, nem véletlen, hogy értelmezésére a szerzőnő már évekkel ezelőtt vállalkozott.³ Annak köszönhetően ugyanis, hogy itt nemzetközi együttműködésben, összehasonlító vizsgálatokkal végezhető kutatásról van szó, akár mennyiségileg is megragadható, hogy az erőszak a magyarországi kérelmezők eseteiben jóval nagyobb szerepet játszik, mint más országok feloldozási kérvényeiben. A pápának fenntartott mentesítési ügyek közül (ezek az automatikus egyházi kiközösítéssel járó legsúlyosabb vétkek) leggyakrabban ugyanis házassági, papszentelési kérdésekben és vérontás miatt fordultak a római hivatalhoz, az utóbbi aránya viszont Magyarországon meglepően magas. Erdélyi Gabriella számításai szerint a vizsgált anyag mintegy 70%-át teszi ki (210.: 15. jz.; 244.: 534. jz.).

A fiatalság témája ennél jóval rejtettebben jelenik meg a kérvényekben, nagyobb szellemi erőfeszítést igényel a kibontása, ezért a kötet érdemi mondanivalója ennek a történeti aprómunkának lesz a gyümölcse. Egy lépéssel még tovább megyek a méltatásban: Erdélyi Gabriellát disszertációja alapján mentalitástörténetként ismerte meg a szakma.⁴ Mostani könyvében túllép saját árnyékán azzal, hogy a magatartások vizsgálata reáltörténeti megállapításokig vezeti el őt. A következő példán világítom meg ezt: Rengeteg diák szerepel a kérvények elbeszéléseiben: iskolában lakó kisdíjakok, vándorló nagydiákok. Az ő történeteikből kibomlik a késő középkori Magyarország falusi plébániai iskolahálózata, melyre okleveles adatok alig maradtak fenn (87–90.). A vatikáni regisztrumkötetek alapján a forrásszerűen ismert falusi iskolák száma szinte megduplázódik, az adatok logikus kiterjesztésével pedig megsokszorozódik. Az utazó diákok ugyanakkor iskolai mobilitásról is tanúskodnak, arról a körülményről, hogy egy falusi iskola, egy falusi tanító híre akár 100 kilométernyi távolságból is toborozhatott hallgatóságot (81–91.). Az időközben elpusztult vagy jelentéktelenné vált helységekből működő színvonalas oktatás kimutatása már reáltörténet a javából! Ezeknek a diákoknak a szubkultúrájára összpontosít a monográfia legtöbb fejezete.

Azért tartom figyelemre méltónak ezt az eredményt, mert a belföldi mobilitás és peregrináció falusi-mezővárosi szintű késő középkori gyakorlata feltűnő

3 *Erdélyi Gabriella*: Jog és erőszak: konfliktusmegoldás a későközépkorban. A pécsi egyházmegyei hívek ügyei a Pápai Kúrián. In: Emlékkötet Szatmári György tiszteletére. Szerk. Fedeles Tamás. *Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány–Pécsi Püspökség*, Bp.–Pécs, 2007. (Egyháztörténeti Tanulmányok a Pécsi Egyházmegye Történetéből 3.) 15–24. Vö. most ismertett kötetében: 199–203.

4 *Uő.*: Egy kolostorper története. Hatalom, vallás és mindennapok a középkor és az újkor határán. MTA TTI, Bp., 2005. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 38.). Véleményem a szerző elemzési módszeréről, történetírói beszédmódjáról, melyet itt kivonatossan sem szeretnék ismételni: BUKSZ 18. (2006) 162–167.

párhuzamosságot mutat azokkal a mintegy két nemzedékkel későbbi adatokkal, melyek protestáns lelkészavatási életrajzokban maradtak fenn. Magyarországra vonatkozóan 1540-től kezdődnek az ordinációs feljegyzések, 1560 után pedig kifejezetten részletes és terjedelmes önéletrajzokat tartalmaznak, időben kapcsolódnak tehát a római kérvények 1559-ig tartó folyamához.⁵ A 16. század második felének diákjai is nagy távolságokat tettek meg (de nem kifejezetten az egyetemjárás értelmében): a szlovák anyanyelvűek szívesen mentek Morvaországba, a németek Sziléziába vagy más közeli német polgárságú városokba (például Morvaiglóra), a magyarok pedig Erdélybe, vagy akár a Hódoltság területére. A népszerű városi iskolák mellett nagyon sok az életrajzokban a mezővárosi helyszín, de olyan apró falvakban működő iskolák is keresettek lehettek, melyek lokalizálása ma nehéz feladatot jelent. A két forrás együttes egymás mellé téve rávilágít e magatartásminták folyamatosságára (legyen szó római zarándokokról a még ép, vagy protestáns prédikátorjelöltekről a már részekre szakadt királyság területén), kölcsönösen igazolják a belőlük levonható következtetéseket.

Ha el is tűnt nyomtalanul a török hódítással sok falusi iskola, melyek létét a vatikáni kérvények alapján joggal feltételezhetjük, folyamatosan és töretlenül megmaradt a tanulás mint felemelkedési stratégia, melyet a 16. század közepétől már a humanista szellemben megszervezett, többnyire protestáns iskolák fennmaradt létszámadatai jeleznek (207.). A monográfiában idézett tudósításokat csupán eggyel egészítem ki: Thuri Farkas Pál tolnai rektor 1556–1557-es körlevelé szerint a hódoltsági iskola felső osztályába ötvenen jártak, akiknek tudás-szomját Thuri alig tudta kielégíteni.⁶

Az alcím értelmezése után rátérek a monográfia legfontosabb üzenetére, a szökött szerzetesek kérdésére. A szerzőnő először az európai reformációból vett nevezetes, kiválóan dokumentált párhuzamokkal igyekszik megvilágítani a kivetkőzés magatartásformáit, lehetséges motívumait (Rotterdami Erasmus, Martin Bucer, Martin Luther, François Rabelais, 25–56.). Itt érinti először a szerzetes reformátorok problémáját, mely régóta és máig hatóan termékenyíti-terheli meg a hazai historiográfiát.⁷ Am Erdélyi Gabriella nem a régi szakirodalomból vett

5 *Georg Buchwald*: Wittenberger Ordinirtenbuch [!]. I–II. 1537–1572. Wigand, Leipzig, 1894–1895. Kivonat: Magyar Evangélikus Egyháztörténeti Emlékek. I. Szerk. Prómay Dezső–Stromp László. Hornyánszky, Bp., 1905. 1–147.

6 „Numerus discentium est tantus, ut duo auditoria vix capiant: horum etsi pueri plerique sunt, tamen et maiorum sunt circiter quinquaginta.” *Idea christianorum Hungarorum in et sub Turcismo*. Fischer, Kassa, 1613. (RMNy 1054.); *Ua*. Galler, Oppenheim, 1616. (RMK III. 1174.); *Kathona Géza*: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Balassi, Bp., 1974. (Humanizmus és Reformáció 4.) 61–65., 65. Magyar fordítás: uo. 66–70., 70.; *Studia et Acta Ecclesiastica* 3. (1973) 915–920., 920.

7 A vita legutóbb: *Johannes Freyer*: A ferences teológia befolyása a reformációra. Recepció és elutasítás között. In: *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*. I–II. Szerk. Óze Sándor–Medgyesy-Schmikli Norbert. PPKE BTK–METEM, Piliscsaba–Bp., 2005. I. 143–156.; *Óze Sándor*: A ferencesek és a reformáció kapcsolata a XVI. századi Magyarországon. Uo. 157–175.; *Szabó András*: Reformáció Északkelet-Magyarországon: meggondolkodtató estek. In: *Mezőváros, reformáció és irodalom (16–18. század)*. Szerk. uő. Universitas, Bp.,

klisékkel és sablonokkal dolgozik, hanem elemzése során kimondja, hogy a vizsgált életutak csak igen nagy vonalakban hasonlítanak egymásra, és az európai párhuzamok nem magyarázzák meg kellően azt a körülményt, hogy a magyarországi kérelmezők között tömegesen akadtak kolostorukat elhagyó barátok (19.).

A meggyőző és feltehetőleg valós magyarázatot a következő fejezet tartalmazza (59–79.). Erdélyi Gabriella logikai konstrukciója szerint a koldulórendek azért jelentettek vonzást a paraszti, mezővárosi és szegényebb polgári fiatalok számára, mert itt ingyenes és színvonalas oktatásban részesültek. A szerzetesi életformában tehát csak felemelkedésük egyik fontos állomását látták, mely után – pápai diszpenzáció birtokában – világi papi vagy világi értelmiségi pályára léphettek.

De a szerzetesi karriernek volt még egy további előnye is az egyéb iskolázási lehetőségekkel szemben. A papszentelésnek elengedhetetlen feltétele volt a javadalom, a kolduló barátokat viszont általában rendi titulátúrára avatták föl. A szerpapként kilépett és a rend elhagyására utólag kánonjogi felmentést nyerő klerikusoknak viszont lehetőségük volt alkalmi vagy helyettesi megbízással belépni az alsópapság soraiba, s ott kivárni egy prédikátori vagy oltárjavadalom megürülését. A könyv hősei tehát a szerzőnő hipotézise szerint a szó szoros értelmében nem szöktek, hanem a társadalmi felemelkedésnek egy viszonylag bejáratott ösvényét követték, ahol a remélt előnyök (olcsó és jó oktatás, gyorsan elérhető papi rend) messze kiegyenlítették a betervezhető hátrányokat (költséges római út, átmeneti egyházi tilalom, megbélyegzettség, esetleges fenyegetések).

Éppen e stratégia választásának tömeges volta adhat újabb dimenziót a szerzetesi szökökés társadalom- és művelődéstörténeti értelmezésének. Erdélyi Gabriellának vatikáni források alapján sikerült ugyanis – anélkül, hogy a „ferencesekből lett reformátorok” elcsépelet általánosítását alkalmazta volna – azt a szerzetesi tapasztalatokkal is rendelkező, mozgékony életformájú, új gondolatokra fogékony, javadalom nélküli, a változásokhoz rugalmasan alkalmazkodó papi-klerikus réteget azonosítania, melyből valóban előléphetett a hazai reformátorok első nemzedéke (97–113.). Ennek a rétegnek az egyik közismert képviselője Szkhárosi Horvát András, a „barátból lött pap”, aki versében maga vall levetett kápájáról.⁸ Nem véletlenül ugyanez a Szkhárosi sorolja föl klasszikus megfogalmazásban egy másik versében – az egyetemes papság teológiai eszméjének szellemében – a reformáció hazai terjesztőit: „pap, deák, gyermek, hegedős”,⁹ azaz a klerikusokat, a világi értelmiségieket, a diákokat és az alacsony megbecsültségű énekmondókat (205–206., 257.: 717–723. jz.).

2005. (Historia Litteraria 18.) 41–49.; *Uő*: A magyarországi reformáció kezdete és az átmeneti korszak a reformátorok életútjának tükrében. In: Szentírás, hagyomány, reformáció. Teológia- és egyháztörténeti tanulmányok. Szerk. F. Romhányi Beatrix–Kendeffy Gábor. Gondolat, Bp., 2009. 224–231.; *Óze Sándor*: Még egyszer a ferencesekről. Egyháztörténeti Szemle 11. (2010) 1. sz. 118–133.; *Szabó András*: Hogyan használjuk Zoványi Jenő lexikonát. Uo. 134–135.

8 XVI. századbéli magyar költők művei. I. Közzéteszi Szilády Áron. MTA, Bp., 1880. (Régi Magyar Költők Tára II.) 230.: 82–84.

9 Uo. 207.: 245.

Az alcímben említett két fő téma, az erőszak és a fiatalság kérdése a Dózsa-felkelést érintő kérvények feldolgozásában talál szükségszerűen egymásra, sőt itt a szökött szerzetesek is újra komoly hangsúlyt kapnak, hiszen a kolostor-elhagyók a parasztháborúban is vezető szerephez jutottak (161–181.). A személyes történetüket előadó kérelmezők elbeszélésében kitapintható egyrészt a téma tabusításának a folyamata, másrészt az utólagos ideológiai konstrukció és a történelem kisajátítására való törekvés.

Az olvasó hálás lehet a kiadónak a részletes és hierarchikusan tagolt név- és tárgymutatóért, mely egyre inkább ritka luxusnak minősül. Ez a hála akkor is megilleti a tudományos könyvkiadásban még kevésbé bejárattott könyvkiadót, ha a mutatók egy sajnálatosan elharapódzó divat szerint csak a főszöveget veszik figyelembe, mellőzik viszont a névanyagban gazdag, informatív és a szükséges hivatkozásokon túl érdemi megállapításokat is tartalmazó jegyzetapparátust (209–257.).

Erdélyi Gabriella meggyőzően mutatja be, hogy a szerzetesek szökése a késő középkori, kora újkori Magyarországon nem normaszegés, rendszerhiba volt, hanem maga egy új magatartási norma, a társadalmi mobilitás rendszerszerű eleme, mely szoros kapcsolatban állt mind az 1514-es felkelők motívumaival, mind a magyarországi reformáció hajtóerőivel (203–205.). Ezen az alapon a cím-választást nem egyszerűen szerencsés alliterációnak vagy blikkfangos húzásnak kell tartanunk, hanem a monográfia leglényegesebb megállapítását közvetítő igazi telitalálatnak. Itt és az alcím fenti értelmezésében vitába szállok tehát egy korábbi recenzióval, aki szerint: „A cím és alcím így inkább figyelemfelkeltésre, mint pontos témameghatározásra alkalmas.”¹⁰

A szerzőnő jelen kötetével ugyanúgy, mint eddigi munkásságával szép példát mutat a kontinuitás társadalom- és művelődéstörténeti modelljére, arra a felfogásra és történetírói iskolára, mely a hagyományos felosztás jegyében nem egymástól elszakítva vizsgálja a középkort és az újkort, a szerzetesrendi reformokat és a protestáns reformációt, Magyarország Mohács előtti és Mohács utáni történetét, hanem az ezeken átívelő változásokat, az ezeket összekapcsoló folyamatokat követi nyomon (20–21., 207–208.).

A monográfia egyik kulcsfogalma, a társadalmi felemelkedés és az ahhoz vezető ambíció, motiváció ugyanis, mely iskolázásban, pályamódosításban, házasságban, fegyveres felkelésben, pereskedésben, ügyeskedésben egyaránt megnyilvánul, korszakváltás és törés nélkül köti össze a középkori zarándokokat és az újkori peregrinusokat, az újra mindig fogékony diákokat és a lehetőségeikkel élni kívánó (mert másképp nem boldoguló) mindenkori közrendű embereket.

Csepregi Zoltán

¹⁰ Novák Veronika: Leleményes bűnbánók. BUKSZ 24. (2012) 3–8, 4.